

Zavala, plutej
Zavala, plutens

Miljenko Jurković

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu,
Odsjek za povijest umjetnosti

Izvorni znanstveni rad
predan 15. 10. 1987.

O bizantskom utjecaju i autohtonosti nekih likovnih rješenja na predromaničkoj plastici Bosne i Hercegovine

Sažetak

Analizirajući predromaničku skulpturu s teritorija Bosne i Hercegovine, autor ukazuje na specifičnosti pojedinih regija, istodobno se osvrćući na u ranijoj literaturi često spominjan bizantski utjecaj u djelatnosti klesarskih radionica predromaničkog doba. Iako su drugi neobičnosti skulpture pripisivali bizantskom utjecaju, autor vjeruje da ono što se često tumači tim utjecajem u predromaničkoj skulpturi Bosne i Hercegovine proizlazi iz očuvanja baštinenih tradicija ranokršćanskog doba, kada se bizantski utjecaj manifestirao u većoj mjeri, pa izgrađeni autohtoni likovni jezik na toj plastici često dolazi svojim putem do sličnih, premda ipak udaljenih rješenja od suvremene bizantske produkcije.

Problemi sagledavanja klesarske djelatnosti ranoga srednjeg vijeka u Bosni i Hercegovini doista su brojni, počevši od malog broja dosad poznatih spomenika do teritorijalno-političke rascjepkanosti tih krajeva u ranome srednjem vijeku koji pripadaju različitim kulturno-umjetničkim krugovima. U pojedinim se regijama uočavaju već na prvi pogled razlike u produkciji, iako se u horizontalnoj raspodjeli provlači jedna zajednička nit koja, čini se, vuče podrijetlo iz vrlo specifične kasnoantičke produkcije ovoga geografski izoliranog kraja. Taj povezujući element mogao bi se, čini se, izdvojiti kao poseban udio autohtonog umjetničkog izražavanja, a činio bi upravo onu vezu između skulptorske djelatnosti ranokršćanskog doba¹ i onoga što se često naziva narodnom umjetnošću stećaka kasnosrednjovjekovne Bosne.²

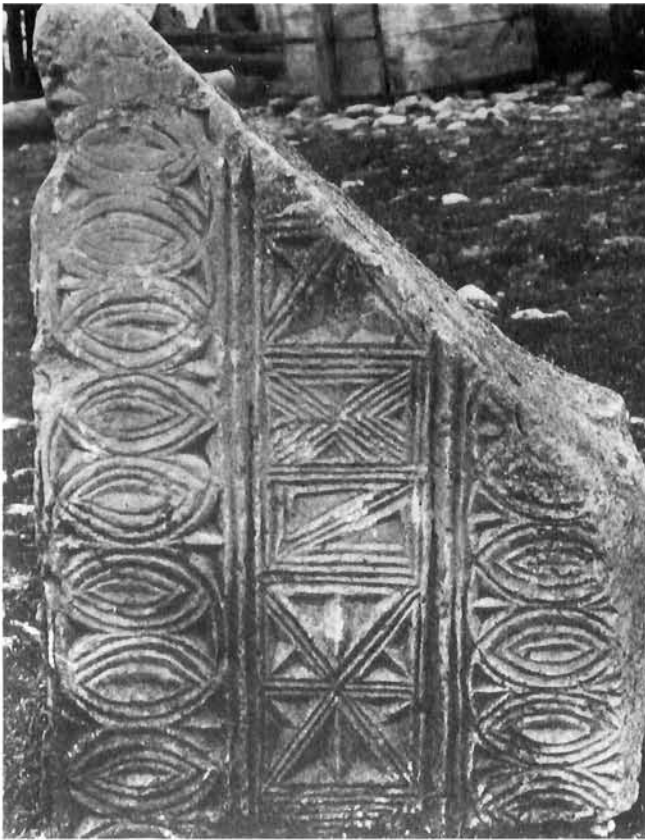
Nastojeći se stoga u ovom radu ukazati na spomenike pleterne plastike i na njihove određene specifičnosti, po kojima se i ako razlikuju od produkcije iz centara šire okoline istočne obale Jadrana te istodobno osvrnuti se na često spominjani bizantski utjecaj u djelatnosti klesarskih radionica predromaničkog doba na tlu Bosne i Hercegovine.³

Imajući u vidu posebnosti kojima se odlikovala ranokršćanska skulptorska produkcija širom Bosne i Hercegovine, a ne ulazeći u razloge tako ranog diferenciranja djelatnosti jednoga prostranog teritorija, moglo bi se možda u očuvanju i njegovanju tradicija kroz rani srednji vijek vidjeti određeni kontinuitet umjetničkog stvaranja. Prirodne barijere, koje u jednom slučaju – u recepciji kulturnih tekovina – imaju negativnu ulogu, u ovom slučaju, štiteći s više strana gotovo cijelo područje o kojem je riječ, postaju, unekoliko, činilac očuvanja baštinenih tekovina bogatoga skulptorskog nasljeđa.

Prvi spomenik koji bi mogao ukazivati na očuvanje kasnoantičkih specifičnih elemenata u motivici jeste ploča iz Čipuljića kod Bugojna.⁴ Unatoč nemogućnosti izravnog uvida u danas izgublenu ploču, a time i bližeg definiranja njezina mjesta i funkcije u arhitektonskoj dekoraciji nepoznate crkve, i po samoj fotografiji vidljivo je da je to kvalitetan klesarski rad. Po osnovnoj koncepciji i kompoziciji motiva u dekorativne zone, s naglašenim horror vacui, poštujući ipak u tome određeni red, ploča se izdvaja od produkcije ranokršćanskog doba, ali ima još uvijek nedefinirane elemente pleterne dekoracije. S druge strane, kvalitetom i tehnikom rada, finim klesanjem te u izboru motiva s reminiscencijama na spomenike geometrijskog stila 6. stoljeća, pokazuje dosta jake veze s brojnim skulpturama prethodnog razdoblja.⁵ Dispozicija motiva na ovoj ploči pokazuje njihovu novu namjenu u dekoriranju površina, koja upućuje na predstojeću predromaniku, još uvijek zadržavajući dokaze svoga ranijeg podrijetla. Sudeći po svemu, čini se da bi se davno predložene datacije ovog izuzetnog nalaza trebale sniziti,⁶ te ukoliko se ovakva argumentacija prihvati, smjestiti ga u vrijeme između izmaka ranokršćanskog i dolaska predromaničkog doba.

Time ovaj spomenik zapravo izlazi iz okvira izlaganja, no s obzirom na njegovu usamljenost u određenim vremenskim okvirima, donosim ga kao nosioca i prenosioca u sljedeća razdoblja određenog načina dekoriranja koji na području Bosne i Hercegovine ima svoje najjače uporište, a čini se da ukazuje na podrijetlo određenih posebnosti u nekim likovnim rješenjima tog i kasnijeg razdoblja.

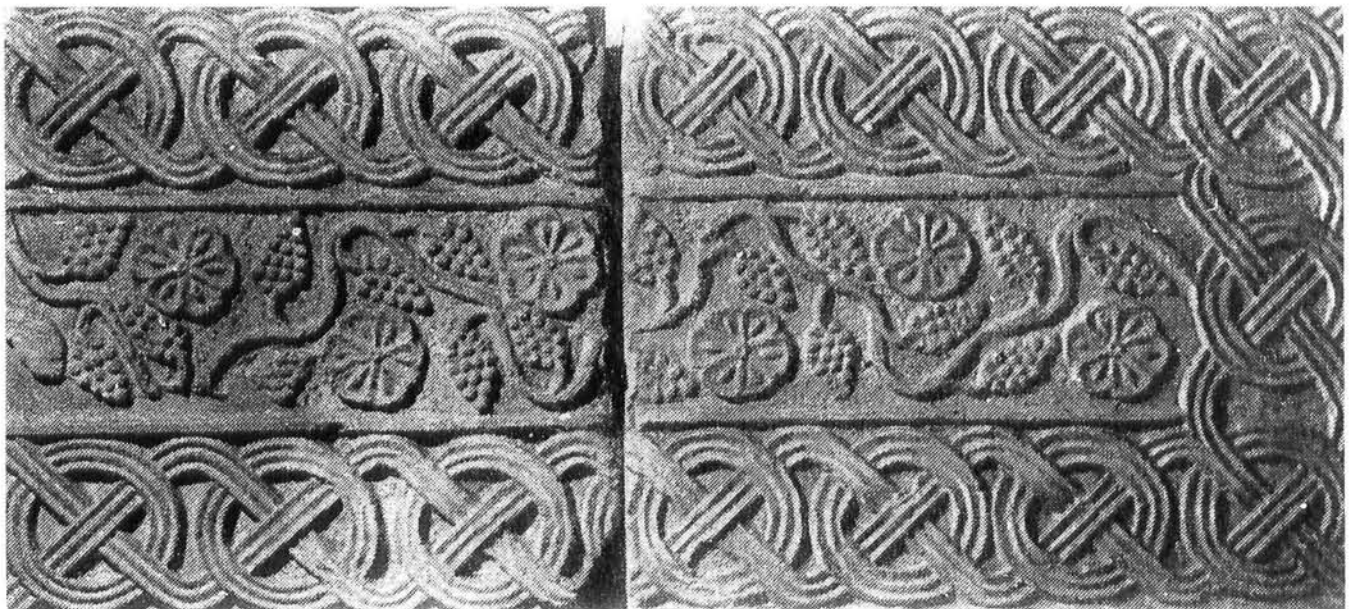
Predromanička pleterna plastika dosad otkrivena na tlu Bosne i Hercegovine grupirana je na nekoliko užih područja. To su: jugozapadna Bosna, teritorij vezan kulturno i politički u tom razdoblju za Hrvatsku, područje Zahumlja i uži centar srednjovjekovne Bosne oko Sarajeva.

Čipuljić kod Bugojna, kamena ploča
Čipuljić near Bugojno, stone slab

Pojedinačni nalazi pleterne plastike u jugozapadnoj Bosni ne mogu, nažalost, omogućiti dublji uvid u kompleksne probleme gradevinske i skulptorske djelatnosti ranoga srednjeg vijeka, a time i poznavanje širih okvira društvenog života, načina i putova investiranja u crkvenu gradnju i njezino dekoriranje, ekonomsku i društvenu moć donatora i izvođača, te naposljetku organizaciju života na svim razinama. Koncentrirani oko Glamočkog i Livanjskog polja, ti nalazi ukazuju jedino na vezanost za splitsko-kninski kraj i vrijeme zrele pleterne plastike.⁷

Valjalo bi se zadržati međutim na dva ponešto specifična nalaza, oba iz Radaslija blizu Glamoča. Prvi je ploča⁸ dekorirana u središnjoj zoni viticom s grozdovima te čistim pletrom u obrubnim trakama, dok je drugi ulomak ploče,⁹ na kojem je dekoracija izvedena u nizu dvoprutih kvadratnih polja, koncentrično umnoženih i vezanih čvorom; to je nešto rjeđe korišten motiv u sveukupnom zbiru poznatih spomenika, vezan češće za sredinu s jačom kršćanskom tradicijom. Oba se spomenika uključuju u raspravu o bizantskom utjecaju u srednjovjekovnoj skulpturi, ovaj potonji motivom češće prisutnim u urbanoj sredini, onoj u kojoj se pretpostavlja jači bizantski utjecaj, a onaj prvi odudaranjem od standardne pleterne plastike. Naime ploča s viticom pokazuje veoma kvalitetan rad i bez sumnje predstavlja proizvod vršne radionice. Zbog nedostatka drugih pokazatelja, pitanje podrijetla ove skulpture ostavljam po strani, no čini se, kao preliminarni zaključak, da bi trebalo njezino nastajanje vezati za razvijene klesarske radionice srednje Dalmacije. Pitanje njezine poblizje datacije čini se u prvi mah također nerješivo¹⁰ zbog usporednog postojanja čistog pletera i vitice s grozdem, koja kao motiv upućuje

Radaslije, kamena ploča
Radaslije, stone slab

Zavala, greda s viticom
Zavala, a beam overgrown with vine

na ranokršćansko podrijetlo. Međutim neke indicije mogle bi ukazivati na vrijeme nastanka. Naime motiv lozice, veoma često korišten u ranom kršćanstvu, u ovakvoj izvedbi ne bi, bez sumnje, dozvolio umetanje rozeta u slobodne prostore. Taj moment će prije ukazivati na karakteristike predromaničke, pa time i okvirno datirati ploču.

Korisnije je ova dva spomenika analizirati s obzirom na pitanje bizantskog utjecaja u srednjovjekovnoj skulpturi. Govoreći uopće o tom pitanju na istočnoj obali Jadrana, potrebno je podsjetiti na već iznesene različite mogućnosti očitovanja tog utjecaja u umjetnosti naših krajeva.¹¹ Kako međutim kod predromaničke plastike niti u jednom pogledu ne dolazi u obzir bilo kakav izravan utjecaj, skrenuo bih pažnju na jedan, po momu mišljenju, dosta važan moment. Naime kako je ranokršćanska umjetnost, pogotovo u svojoj završnoj fazi u 6. stoljeću, obilježena očitim utjecajem Bizanta, i u političkom pogledu, a osim izravnog dovoženja spomenika s Istoka i u stvaralaštvu domaćih radionica, tako bez sumnje rezultati tih utjecaja moraju opstojati u inventaru onih radionica koje kontinuirano egzistiraju i u srednjem vijeku. Tako bizantski utjecaj, a tako je na cijelom Mediteranu, postaje u većoj ili manjoj mjeri zajednička kulturna baština svih teritorija, te se primjereno tome prenosi i u kasnija razdoblja. Takav je razvoj osobito vidljiv na predromaničkim južne Dalmacije, gdje su putovi razvitka išli donekle modificirano u odnosu na srednju Dalmaciju.¹² Ne treba, naravno, smetnuti s uma i kasnije prisustvo Bizanta na našoj obali, primjerice u drugoj polovici 9. stoljeća, što može dopustiti i ponovno oživljavanje od ranije prisutnih bizantskih karakteristika na nekim područjima.

Čini se dakle da na bizantski utjecaj u ranome srednjem vijeku na istočnom Jadranu treba gledati s određenom rezervom, te ga radije smatrati dijelom kulturno-umjetničke baštine na kojoj se ipak gradi jedan sasvim drukčiji likovni jezik.

Pri razmatranju cjelokupne ranosrednjovjekovne baštine s teritorija Bosne i Hercegovine nameće se kao posebna cjelina pleterna plastika iz Zavale u Popovu polju.¹³ Ulazeći u sklop Zahumlja, jednako kao i obalni krajevi šire okolice, s kojima je Zavala veoma dobro povezana, pleterna plastika pronađena na ovom lokalitetu pokazuje svojom obradom, izborom motiva i načinom rada pripadnost istorodnim spomenicima ston-

ske-dubrovačkog kraja. Osim što se iz tog razloga može pouzdanije smjestiti u kronološke okvire, pleterna plastika iz Zavale to je značajnija što je jedna od dvije nešto potpunije istražene cjeline u Bosni i Hercegovini, pa time omogućava bolji uvid u zbir skulptorske djelatnosti.

Određena rustičnost pojedinih ulomaka otežava njihovu dataciju, ali neki od njih, u prvom redu grede dekorirane tropustom viticom i ulomak zabata s križem¹⁴ i vrlo karakterističnim trokutićima u obrubnoj zoni pripadaju nesumnjivo vrhunskoj produkciji radionice u obalnoj zoni. Dekoracija i način rada, kompozicijske sheme i kvaliteta, a prije svega izbor specifičnih motiva, ukazuju na vrijeme od sredine do kraja 10. stoljeća, kada ta radionica na stonsko-dubrovačkom području dobiva velik zamah.¹⁵

Među nalazima ističu se dvije ploče s prikazom euharistije i plutej s orlom koji grabi manju pticu. Ukoliko se dvije male ploče mogu tretirati kao relativno prosječan rad u okviru djelatnosti klesarske radionice ovog područja, utoliko je plutej veoma zanimljiv s ikonografskog i kronološkog aspekta.

Prikaz orla s nimbom nesumnjivo ukazuje na njegovo simboličko značenje.¹⁶ Orao u svome izvornom značenju prikazuje Krista, uz označavanje uskršnuća, te u širem smislu pravednika, evanđeosko nadahnuće itd., ali što je bitno, na krilima odnosi duše pokojnika u nebo.¹⁷ Istodobno, moglo bi se očekivati da orao ukoliko simbolizira Krista ima eventualno križ u nimbusu. Kako se u ovom smislu može ukazati i na približno sličan prikaz arkandela Mihovila koji vodi duše u raj, moglo bi se možda pomišljati na zamjenu mjesta, prevrednovanje simbola, odnosno njegovu kontaminaciju. Toj bi pretpostavci, iako smionoj, išlo u prilog postojanje vrlo blizog lokaliteta Mihalje, na kojem su pronađeni neki od ulomaka iz Zavale. Povezivanje simboličkog prikaza s imenom lokaliteta može imati svoju paralelu sa sličnim nalazom s otoka Pašmana, gdje je u crkvi sv. Mihovila prikazan na ambonu orao kako hvata manju pticu.¹⁸

Već zapažene analogije ovog motiva ukazuju na relativno rano postanje,¹⁹ no svi dosad zabilježeni primjeri razlikuju se u nedostatku nimbusa. Nakraju valja istaknuti, radi pomicanja datacije ovog spomenika, da ne samo rano postanje motiva već i jezgrovito simboličko izražavanje ne mogu biti pokazatelji

Zavala, ulomak zabata
Zavala, part of the gable

Zavala, ploča s prikazom euharistije
Zavala, the Eucharist

11. i 12. stoljeća, u kojima već narativnost kao oblik izražavanja dolazi do svog punog afirmiranja.²⁰ Što se tiče poblize datacije zavalskog materijala, jedan je dio ulomaka datiran u drugu polovicu 10. stoljeća, a preostali se svojom prosječnom izvedbom uklapaju u zrelu pleternu skulpturu. Ako se, nadalje, usporedi plutej s prepletenim krugovima, prikaze euharistije i plutej s orlom s izborom motiva na zadarskom sarkofagu, koji ih kao motive sve donosi s čak identičnim izvedbama nekih detalja,²¹ moguće je i figuralne prikaze pleterne skulpture iz Zavale smjestiti u isto vrijeme s ostalim pleternim fragmentima. Time taj materijal ulazi konačno u krug suvremene produkcije obalnog područja, ne izdvajajući se nikako kao zakašnjela i rustificirana pleterna skulptura.

Među ostalim nalazima ističu se dvije bolje istražene cjeline u središnjoj Bosni, od kojih se prva, crkva sv. Stjepana u Vruci- ma kod Vrela Bosne,²² svojom plastičkom dekoracijom učvršćuje u nizu potpuno istovjetnih spomenika na istočnoj jadranskoj obali, a buduće izučavanje povijesnih okvira nastanka ovog spomenika moralo bi se uputiti traženju putova i dospijeća formirane pleterne skulpture u kraj u kojem zasad nisu poznati analogni primjeri.

Zanimljiviji se čine u pitanju problema kojeg ovdje dotičem nalazi iz Rogačića kod Blažuja.²³ U okviru šesterolisne građevine ističu se tri veća lučna fragmenta, najvjerojatnije dijelovi ciborija.²⁴ Lukovi ciborija izdvojeni su visokorelježno iz pozadine i dekorirani rubnim tordiranim užetima, između kojih se po cijeloj širini luka prepliće tropruta pletenica sapletena od četiri traka, na prednjoj, i nizom dvoprutih prepletenih krugova na drugoj strani. Preostali dijelovi stranica ciborija ispunjeni su više-manje pravilno poredanim izdubljenim trokutićima. Gornji je rub naglašeno profiliran, a iz jednako profiliranih bočnih rubova izdvajaju se prema unutra okomito postavljeni tropruti volutasti završeci. Kako je iznad bočnog ruba na jednom ulomku sačuvana jednaka voluta pri vrhu, moglo bi se pomišljati na izvedbu troprutog križa s volutasto završenim kracima izvedenog tako da bočni rub strane ciborija čini vertikalnu hastu, a na svakoj susjednoj strani je po jedna polovica poprečne haste. U nedostatku dostatnih elemenata za rekonstrukciju, ovakvo je viđenje hipotetično, a u tom bi slučaju spomenik svakako upućivao na nešto mlađe postanje. Da je motiv doista tako izgledao, čini se i stoga što je uz vertikalnu

hastu izveden niz dvoprutih rombova povezanih vrhovima i izdvojen od ostale dekorirane površine posebnom letvicom, te tako naglašavao izdvojenost cjelokupnog motiva. Osim toga motiva na arkadama iz Rogačića prisutne su i druge likovne kontradikcije. Naime na lukovima nema pozadine. Površina je od kraja do kraja ispunjena izdubljenim trokutićima ne ostavljajući nigdje slobodnu pozadinu, koja se na ostalim predromaničkim spomenicima očituje kao ravna površina uokvirena kao kadar. I inače kad je horror vacui u pitanju, kad se kadar sasvim ispunjava, uvijek je prisutna pozadina u vidu prostornog omeđenja. Ovdje je nema, a budući da je izdubljena u nizu trokutića, djeluje potpuno slikovno u igri svjetla i sjene, te je negirana. Predromanički linearizam i plošnost posvuda su težili slikovnom aspektu, ali ovdje je to djelovanje još više izraženo, gotovo mozaikalno. Međutim klesar odmah čini kontradiktorno djelovanje izbacivanjem samog luka u prostor povišenim reljefom. Dekoracija je luka plošna i uklapa se u opću koncepciju, ali je on ovdje kao cjelina izdvojen iz pozadine, što je jedinstveno.

Moglo bi se ovdje kod dijela ciborija bez pozadine možda raspravljati o bizantskom utjecaju, kako to uočava Lj. Karaman.²⁵ Tome se međutim suprotstavlja izbacivanje luka prema vani, a isto tako upozoravam da neki raniji spomenici sadrže jednake karakteristike kao ovaj, poimence pluteji iz Zenice.²⁶ Stoga je ovdje potrebno istaknuti s jedne strane da je između ciborija iz Rogačića i mnogih ranokršćanskih skulptura Bosne veća sličnost negoli sa suvremenim bizantskim radovima, što učvršćuje misao o ranijoj baštini prožetoj bizantskim elementima kao uzoru, a ne suvremen bizantski utjecaj. S druge strane čini se da će biti nužno preispitati i sav ranokršćanski materijal Bosne i Hercegovine, te posebno datacije pojedinih skulptura koje bi iz uvriježenog 6. stoljeća trebalo pomicati u 7. i 8. stoljeće.²⁷ Time bi se dakako ponešto učvrstila linija kontinuiteta i posvjedočilo neprekidno funkcioniranje kamenorezačkih radionica u srednjem vijeku.

Da ciborij iz Rogačića ne bi trebalo vezati za izravan bizantski utjecaj, potvrđuju i ostali motivi luka koji su standardan repertoar pleterne skulpture, u prvom redu one južnodalmatinske, poput izdubljenih trokutića, koji su ujedno i poznati u ranokršćanskom inventaru motiva. I ostali mali fragmenti skulpture iz Rogačića ukazuju na motive ranijeg postanka – riblja kost,

Zadar, sarkofag
Zadar, a sarcophagus

rozeta od izdubljenih trokutića, bršljanov list shematiziran rebrima i centralnim trokutićem.²⁸ Zbog toga će i datacija ovog spomenika morati biti spuštena iz 12. u niža stoljeća predromanike.²⁹ Ako bi možda izvedba hipotetičnog križa i prostorno izbacivanje luka ukazivali na kraj predromanike, zajedno možda s motivom užeta i profilacijom obruba te ponešto rustificirano modeliranim pletrom, pojava motiva koji nesumnjivo potječu s ranokršćanskih spomenika, a izvedbom su posve predromanički, ukazuje na njihovo postanje.

Ako još ipak postoje dileme oko poblizjeg datiranja skulpture iz Rogačića, nesumnjivo je da se ona pojavljuje kao jedinstvena u okviru zadatoga vremenskog raspona te ukazuje na određene posebnosti likovnih rješenja u srednjovjekovnoj Bosni, rješenja koja vuku podrijetlo iz ranokršćanske umjetnosti ovih krajeva, a prenose se u motivici i u srednji vijek, pri čemu bi ploča spomenuta na početku izlaganja bila jedan od prethodnika, a namještaj crkve iz Rogačića dosljedan reprezentant. Ipak se čini da se ovi ulomci ne mogu povezati s dolaskom Bosne pod vlast Bizanta u 12. stoljeću i tako biti primjer izravnog utjecaja. Čak i da njihova datacija i opstane u 12. stoljeću, u kojem možda i oživljava bizantski utjecaj u nešto jačem opsegu, skulpture iz Rogačića primjer su autohtonog likovnog rješenja gdje se ranija baština očituje kao bitan činilac, a novi elementi uklapaju u shemu tek koliko je nužno.

Na kraju, čini se da ono što se često tumači bizantskim utjecajem na predromaničkoj skulpturi Bosne i Hercegovine, proizlazi upravo iz očuvanja baštinjenih tradicija ranokršćanskog doba, kada se bizantski utjecaj manifestirao u većoj mjeri, pa izgrađeni autohtoni likovni jezik na toj plastici često dolazi svojim putem do sličnih, premda ipak udaljenih rješenja od suvremene bizantske produkcije.

Bilješke

* Ovaj je rad proširen i dopunjen tekst referata pročitanog na IV. kongresu Saveza društava povjesničara umjetnosti Jugoslavije, održanog u Sarajevu u svibnju 1985.

1 Mnogi su radovi publicirani na temu ranokršćanske umjetnosti Bosne i Hercegovine. Za potpuniji uvid u to vrlo specifično područje vidi u: Đ. BASLER, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1972, s ostalom brojnom literaturom.

2 Ovaj veoma zanimljiv problem traži zasebna istraživanja, pogotovo što postoje indicije dužeg kontinuiteta od ranokršćanskog likovnog izraza do kasnosrednjovjekovnoga.

3 Što se tiče bizantskog utjecaja na produkciju u Bosni i Hercegovini, N. MILETIĆ mu je posvetila posebnu raspravu: *Reflets de l'influence byzantine dans les trouvailles paléoslaves en Bosnie – Herzégovine* (dalje = *Reflets de l'influence byzantine*), *Rapports du IIIe Congrès international d'archéologie Slave*, Bratislava, 1980, str. 287–306, u kojoj se osvrće i na predromaniču arhitektonsku plastiku, uključujući je mahom u krug bizantskog utjecaja.

4 Ploča je izgubljena, te se o njoj može suditi samo na temelju fotografije, a objavio ju je T. GLAVAŠ, *Ornamentirana kamena ploča iz predromaničke crkve u Čipuljiću (Bugojno)*, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH* (dalje = GZM), NS, sv. 32, 1977, Sarajevo, 1978, str. 349.

5 Naime motivi izdubljenih trokutića slagani u veća pravokutna polja u raznim kombinacijama, pa prepletene kružnice s ispunjenim ovalnim segmentima, poznati su u priličnom broju kao motivi upravo na ranokršćanskoj plastici BiH. Za komparativni materijal vidi: Đ. BASLER, *nav. dj.*, passim.

6 Uz opis spomenika T. GLAVAŠ, *nav. dj.*, datira ga u 9–10. stoljeće, a N. MILETIĆ (*Kulturna istorija BiH*, II. izdanje, Sarajevo, 1984, str. 398) datira ploču u 10–11. stoljeće.

7 Tako arhitrav iz Rapovina kod Livna te ulomak arhitrava iz Vrbe kod Glamoča, zajedno s još nekoliko sličnih nalaza, dispozicijom ornamentalna, izborom motiva, u prvom slučaju i natpisom, ne izlaze iz okvira brojnih spomenika zrele pletorne skulpture srednje Dalmacije. Publicirani su u: M. MANDIĆ, *Osvrt na kninske starine povodom djela Prof. J. Strzygowskog »O razvitku starohrvatske umjetnosti«*, GZM 40,

Rogačići, dijelovi ciborija
Rogačići, part of ciborium

Sarajevo, 1928, str. 168, T VIII/3; D. SERGEJEVSKI, *Novi nalazi na Glamočkom polju*, GZMS 45, Sarajevo, 1933, str. 11, sl. 11; N. MILETIĆ, *Reflets de l'influence byzantine*, str. 289; ista, u: *Kulturna istorija BiH*.

8
D. SERGEJEVSKI, *nav. dj.*, str. 12, sl. 13; N. MILETIĆ, *Reflets de l'influence byzantine*, str. 289.

9
D. SERGEJEVSKI, *nav. dj.*, str. 12, sl. 12; N. MILETIĆ, *Reflets de l'influence byzantine*, str. 290.

10
N. MILETIĆ (*Reflets de l'influence byzantine*) datira spomenik u 10–11. stoljeće, što se ne čini potpuno ispravnim, a pravilno zaključuje da je proizvod dalmatinskih radionica. Lj. KARAMAN (*Starohrvatska umjetnost u BiH*, u: *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine*, Napredak, Sarajevo, 1942, str. 623) veže ga za prijelaz k romanici i datira oko 1100. godine potpuno neargumentirano. Po svemu sudeći, spomenik bi ipak trebalo smjestiti u ranije razdoblje predromanike.

11
Tako je najviše pridonio razvijanju problema Lj. KARAMAN, *O putovima bizantskih crta u umjetnosti istočnog Jadrana*, Starohrvatska prosvjeta (dalje = SHP), III ser., sv. 6, Zagreb, 1958, str. 61–76.

12
Problem diferenciranja južnodalmatinske pleterne skulpture i ulogu bizantskog utjecaja obradujem u članku: *Prilog određivanju južnodalmatinske grupe pleterne skulpture*, SHP, III ser. 15/1985, Split, 1986, str. 183, i dalje: M. JURKOVIĆ, *O nekim figuralnim prikazima i posljednjoj fazi pleterne skulpture u dubrovačkoj regiji*, u: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, izd. Hrvatskog arheološkog društva (u tisku). Za sličan problem u arhitekturi, vidi: I. FISKOVIĆ, *Prilog proučavanju porijekla predromaničke arhitekture na južnom Jadranu*, SHP 15/1985, Split, 1986, str. 133.

13
Pleternu plastiku iz Zavale kataloški je obradio M. VEGO, *Arheološko iskopavanje u Zavali*, GZM NS 14, Sarajevo, 1959, str. 179.

14
M. VEGO, *nav. dj.*, T III/3 i T V/1,3.

15
M. JURKOVIĆ, *O nekim figuralnim prikazima*. Tu je definiran taj sloj pleterne skulpture i ovakva datacija.

16
Prikaz ptice s nimбом ni u kojem slučaju nije paun, kako hoće J. MAK-SIMOVIĆ (*Srpska srednjovjekovna skulptura*, Novi Sad, 1971, str. 38) zbog nedostatka krune na glavi, a kakvu imaju pauni na druge dvije ploče iz Zavale, a niti uvjerenje da je prikaz feniksa, nije čvrsto utvrđeno (J. MAGLOVSKI, *Studenički južni portal*, Zograf 13, Beograd, 1982, bilj. 24 na str. 16). Relativno uvjerljiva pretpostavka o prikazu feniksa, budući da je on među rijetkim životinjama koje imaju pravo na nimbus (uz janje i goluba u prvom redu, te svih simbola Krista – vidi u: H. SACHS – E. BADSTÜBNER – H. NEUMANN, *Erklärendes Wörterbuch zur Christlichen Kunst*, Hanau, str. 267), trebala bi otpasti zbog nekoliko razloga. Naime nije zabilježen primjer feniksa koji odnosi pticu, jer on uskršava sam u sebi, a s druge strane raširenih krila prikazuje se načelno samo orao.

17
Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Zagreb, 1979, str. 441; J. CHEVALIER – A. GHEERBRANT, *Rječnik simbola*, Zagreb, 1983, str. 461.

18
F. RADIĆ, *Ostanci starohrvatske crkvice S. Mihovila u Nevidanima na otoku Pašmanu*, SHP, VI godina, br. 3–4, 1901, str. 85.

19
N. MILETIĆ u: *Reflets de l'influence byzantine*, str. 305, bilj. 38, ukazuje na analogne primjere (Pašman, Sutton-Hoo itd.), no niti jedan prikaz s nimбом. Tome treba dodati i geografski najbliži primjer takve predstave na impostu iz ranokršćanske bazilike u Cimu, datiran u 6. stoljeće (T. ANĐELIĆ, *Neki objekti kasnoantičke sakralne arhitekture u okolini Mostara*, u: *Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka*, Hrvatsko arheološko društvo, sv. 5, Split, 1980, str. 258, sl. 4) te prikaz sa sarkofaga iz crkve sv. Donata u Zadru (J. BE-LOŠEVIĆ, *Neobjavljeni ranosrednjovjekovni kameni spomenici s pleternim ukrasom iz Zadra*, Diadora 4, Zadar, 1968, str. 278, T XI).

20
Materijal iz Zavale M. Vego datira u 12. stoljeće, a N. Miletić neke

ulomke u 9–10 stoljeće, a druge, među kojima i prikaz orla kojeg ona također naziva paunom, u 11–12. stoljeće.

21

U središnjoj od pet arkada orao raširenih krila grabi manju pticu, pored koje je još jedna. U drugim arkadama izvedeni su motivi zauzanih kružnica gotovo identični u izvedbi s ovima iz Zavale, što bi moglo ukazivati na približno isto vrijeme nastanka. Nadalje, u krajnjim arkadama smješteni su križevi s po jednom pticom sa svake strane. Karakteristično je da se jednoj ptici krilo uvija u volutu vrlo slično kao na prikazima euharistije iz Zavale. Time je na ovom sarkofagu prisutan zbir svih motiva u izvedbi gotovo identičnoj onima iz Zavale. Vidi: J. BELOŠEVIĆ, *nav. dj.*, str. 278.

22

T. GLAVAŠ, *Iskopavanje preromaničke crkve u Vrucima kod Vrela Bosne*, GZM BiH u Sarajevu, Arheologija, NS 37, Sarajevo, 1982, str. 93. Nalaze datira u drugu polovicu 9. stoljeća do u prvu polovicu 10. Datacija koju je ranije iznijela N. Miletić (Reflète, 291) u 11. st. tako je korigirana.

23

I. ČREMOŠNIK, *Izvjestaj o iskopinama u Rogačićima kod Blažuja*, GZM 8, Sarajevo, 1953, str. 303.

24

Među ostalim nalazima izazvali su posebnu pažnju. Vidi: N. MILETIĆ, *Reflète de l'influence byzantine*, str. 291; Lj. KARAMAN, *Dva srednjobizantska ulomka skulpture XII st. iz Dalmacije*, Zbornik za umjetnostno zgodovino V–VI, Ljubljana, 1959, str. 181.

25

Lj. KARAMAN, *Dva srednjobizantska ulomka skulpture*, str. 182.

26

Vidi u: Đ. BASLER, *nav. dj.*, 132, sl. 147.

27

Kako je to uočio i A. GRABAR, *Essai sur l'art des Lombards en Italie*, Academia nazionale dei Lincei, Roma, 1974, str. 33, datirajući npr. materijal iz Dabravine u 7–8. stoljeće, prema modelima iz 6. stoljeća.

28

Vidi: I. ČREMOŠNIK, *nav. dj.*, str. 303.

29

N. MILETIĆ (*Reflète de l'influence byzantine*) datira doduše spomenik u 11. stoljeće, dok I. ČREMOŠNIK, *nav. dj.*, u 12–13. stoljeće i Lj. KARAMAN, *Dva srednjobizantska ulomka*, str. 182, drži da su iz 12. stoljeća.

Summary

Miljenko Jurković

On the Byzantine Influence and Autochtony of Some Art Solutions to Problems of Pre-Romanesque Sculpture in Bosnia and Herzegovina

This study is an amended text of a report read at the Fourth Congress of Yugoslav Art Historians' Federal Associations held in Sarajevo in 1985.

Considering the question of early Christian sculpture in Bosnia and Herzegovina critically, the author points out the imprecision in dating some sculptures only to the 6th century, and suggests that some dates should be moved to the 7th and 8th centuries. One such sculpture which could be dated to the 7/8th century is a plaque from Čipuljići near Bugojno (Figure 1), which, at the same time, shows how specific late Antique elements in the motifs have persevered, and that the stonemason workshops were in continual existence through these centuries, in spite of opinions to the contrary. Pre-Romanesque sculpture discovered in Bosnia and Herzegovina is grouped into several smaller regions – Southwest Bosnia, i.e. the territory connected culturally and politically with Croatia at the time, the Zahumlje region and the narrow centre of Medieval Bosnia around Sarajevo.

Individual pieces of wicker-work sculpture in southwestern Bosnia point to the ties with the Split – Knin region, and therefore belong to mid-Dalmatian culture physiognomy. One of these sculptures, a plaque from Radaslije near Glamoč (Figure 2) is of a different character. It clearly shows the traditions of early Christianity, and is itself proof of the argument that the stonemason workshops worked continually through the early Middle Ages. The plaque cannot be, as was thought, the result of a direct Byzantine influence in pre-Romanesque sculpture, because it does not have any components of contemporary Byzantine production. It is important to note in a general way that early Christian art of the 6th century is influenced by Byzantine art,

so that the results of this influence continue into the Middle Ages, through the continuous work of individual stonemasonry centres, which gave rise to the view that Byzantine art had a direct influence on the pre-Romanesque period.

Sculpture from Zavala in Popovo polje represents a special whole (Figure 3–6), which can be found in the part of Zahumlje that today belongs to Bosnia and Herzegovina. These monuments, belong logically enough to the production of workshops in southern Dalmatia, and can be dated to the end of the 10th and the first part of the 11th century, and are not, as was thought, rusticated sculpture of a later period. Through the symbolic presentation of an eagle with a nimbus (Figure 6), the choice of motif and the quality of the work, the author emphasizes the close connection with the sculpture of Ston and Dubrovnik, at the time of the highest production and expansion of the central Dubrovnik workshop from the middle of the 10th century onwards.

In the nucleus of medieval Bosnia, around Sarajevo, the wicker-work sculpture found so far corresponds with the standards of production achieved on the eastern Adriatic coast. Several finds from Rogačići near Blažuj (Figure 8), which were the topic of heated discussions, can be singled out. They were treated as works from the 12th century, connected to the renewal of Byzantine rule in Bosnia. The author, however, emphasizes the similarities of wicker-work sculpture from Rogačići with numerous early Christian finds in Bosnia and Herzegovina, and the differences between this and Byzantine work from the 12th century. Through analysis of individual elements of decoration he suggests that it be dated back to the 11th century, by re-evaluating the autochtony of its art, in which a great role was played by the reshaping of elements acquired earlier.

In conclusion, the author says that all that is specific to pre-Romanesque sculpture in Bosnia and Herzegovina is not the result of Byzantine influence, as was thought, but is the result of preserved traditions of the early Christian era, when Byzantine influence had a major role, so that the autochtonous language in this sculpture often takes its own road to similar, though different, solutions to those of contemporary Byzantine production.